

Marko Tokić

Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Ivana Lučića 3, HR–10000 Zagreb
tokicmarko@yahoo.co.uk

Nerazjašnjena pitanja Descartesova nauka o jedinstvu duše i tijela

Sažetak

Ovaj rad istražuje kako se u prepisci princeze Elizabete Falačke i Renéa Descartesova raspravlja o jedinstvu duše i tijela. Elizabetina pitanja, koja su se odnosila na povezanost tjelesnog zdravlja i duševnog blagostanja, potaknula su Descartesova da razmotri dva pristupa: kauzalnu interakciju između duše i tijela, te pojam jedinstva duše i tijela, koji ne podliježe strogo znanstvenim dokazima. Descartes razvija ideju o prvotnim pojmovima, među kojima je i pojam jedinstva duše i tijela – odredben za cjelokupno ljudsko znanje. Rad također ukazuje na to da, premda Descartes razlikuje dušu i tijelo kao dvije nezavisne supstancije, njegovo promišljanje o njihovom jedinstvu otkriva određene nejasnoće, osobito u pogledu uloge prirodnog svjetla u spoznaji ovog jedinstva. Osim toga, rad istražuje važnost svakodnevnog iskustva i osjetilne spoznaje u razumijevanju odnosa duše i tijela te pokazuje u kojoj mjeri Descartesova metoda ispravnog spoznavanja nailazi na poteškoće pri objašnjavanju ovog jedinstva.

Ključne riječi

René Descartes, duša, tijelo, metoda, metafizika, dualizam, intuicija, prirodno svjetlo

Uvod: korespondencija s princezom Elizabetom i problem odnosa duše i tijela

Descartesova promišljanja o prirodi ljudske duše i tijela te o njihovom međusobnom odnosu bila su središnja tema antropoloških rasprava novoga vijeka i ostala su važna u suvremenim filozofijskim raspravama.¹ Međutim, njegova se misao često pojednostavljuje, što može dovesti do pogrešnih tumačenja njegova dualizma. Pisma između Descartesova i princeze Elizabete Falačke (1618. – 1680.), najstarije kćeri Fridrika V. i Elizabete Stuart, pokazuju da pojednostavljene interpretacije njegova dualizma nisu dostatne za razumijevanje složenosti njegove filozofije.² Elizabeta, suočena s progonstvom i obiteljskim tragedijama, patila je od melankolije i drugih bolesti, zbog čega Descartes u

1

Usp. John Cottingham, *Cartesian Reflections. Essays on Descartes's Philosophy*, Oxford University Press, Oxford 2008.; Susan James, *Passion and Action. The Emotions in Seventeenth-Century Philosophy*, Oxford University Press, New York 1997.; Stephen Gaukroger, *Descartes. An Intellectual Biography*, Clarendon Press, Oxford 1995.

2

Pojednostavljene interpretacije kartezijanskog dualizma često vode do kritika koje Descartesova povezuju s patrijarhalnom epi-

stemologijom, umanjivanjem važnosti tijela i prekomjernim naglaskom na racionalizam i objektivizam – usp. Thomas F. Tierney, »The Best Doctor for My Soul«, *Angelaki* 23 (2018) 5, str. 94–95, doi: <https://doi.org/10.1080/0969725x.2018.1513203>; Gilbert Ryle, *The Concept of Mind*, Hutchinson, New York 1949., str. 15–18; Steven B. Smith, »An Exemplary Life: The Case of René Descartes«, *The Review of Metaphysics* 57 (2004) 3, str. 571–597, ovdje str. 590.

pismima nije preuzimao samo ulogu učitelja filozofije, već ju je i savjetovao o načinima postizanja tjelesnog i emocionalnog blagostanja.³ Pritom propituje temeljna metafizička načela vlastite filozofije, nastojeći uskladiti praktične savjete o zdravlju sa svojim dualističkim shvaćanjem duše i tijela.

Kada se princeza Elizabeta požalila na zdravstvene probleme, Descartes je predložio različite terapijske mjere, uključujući korištenje ljekovitih voda. Naglasio je važnost emocionalnog stanja za tjelesno zdravlje, povezujući emocionalni nemir s funkcijama poput protoka krvi i rada pluća. Također je savjetovao princezu da bude svjesna svojih predodžbi i misli, potičući je da njeguje one koje ju smiruju i poboljšavaju raspoloženje (AT IV 218–222; CSM III 249–251).⁴ Ovi su savjeti značajni jer pokazuju da Descartes nije promatrao dušu i tijelo kao potpuno odvojene supstancije, već je smatrao da njihova povezanost utječe na zdravlje, što dovodi u pitanje pojednostavljene prikaze njegova dualizma. Razmjena pisama omogućuje Descartesu da dublje razmotri problem odnosa duše i tijela, dok Elizabeta preciznije oblikuje svoje sumnje u pogledu njihova međudjelovanja, što jasno izražava u jednom od pisama:

»Moram reći da bi mi lakše bilo prihvatiti da je duša materijalna i protežna nego da ono nematerijalno može pokretati tijelo i može biti pokrenuto od strane tijela. Ako duša, naime, pokreće tijelo oblikovanjem, tada bi i animalni duhovi morali misliti. Međutim, vi tvrdite da tjelesne stvari nemaju sposobnost mišljenja. S druge strane, u vašim *Meditacijama* ukazujete na mogućnost da tijelo pokreće dušu, ali teško je pojmiti da duša koja je sposobna i naviknuta na ispravno rasuđivanje može izgubiti tu sposobnost uslijed prodornog utjecaja tijela; i dalje, da duša koja može egzistirati neovisno o tijelu i koja s njim nema ništa zajedničko, biva toliko podložna njegovu utjecaju.« (AT III 685)⁵

Elizabeta želi razumjeti kako međusobni utjecaj duše i tijela oblikuje njezino emocionalno i tjelesno stanje. Ne traži od Descartesa samo teorijska objašnjenja, već i konkretne smjernice koje bi joj mogle pomoći u suočavanju s tegobama.⁶ Za nju filozofijska pitanja nisu odvojena od svakodnevnog iskustva, već iz njega proizlaze i na njega se odnose. Descartes je njezina pitanja shvatio ozbiljno. Njegova spremnost da ih razmotri ukazuje na to da je uvažio njezine sumnje i potrebu za dodatnim objašnjenjima. Pokušao je povezati svoje metafizičke postavke sa svakodnevnim problemima. Izričito je izražavao spremnost objasniti kako duša i tijelo, kao dvije različite supstancije, zajedno čine jedinstveno ljudsko iskustvo:

»Mogu iskreno reći da mi se pitanje koje Vaše Visočanstvo postavlja čini kao ono koje mi se najadekvatnije može postaviti u svjetlu mojih objavljenih spisa. Postoje dvije činjenice o ljudskoj duši o kojima ovisi cjelokupno znanje koje možemo imati o njezinoj prirodi. Prva je da misli, druga je da – budući spojena s tijelom – može djelovati i trpjeti zajedno s njim. O drugoj sam rekao gotovo ništa; pokušao sam samo dobro razjasniti prvu. Jer, moj glavni cilj bio je dokazati razliku između duše i tijela, i u tu svrhu je samo prva bila korisna, dok bi druga mogla biti štetna. No, budući da je sposobnost uočavanja Vašeg Visočanstva tako jasna da ništa ne može biti sakriveno od nje, pokušat ću sada objasniti kako shvaćam jedinstvo duše i tijela i kako duša ima moć pokretati tijelo.« (AT III 665; CSM III 217–218)

Korespondencija s princezom Elizabetom značajno je utjecala na Descartesovo shvaćanje odnosa duše i tijela. Uvidio je da njegov dualizam, koji jasno razdvaja dušu i tijelo, nije kraj, već tek početak daljnjeg istraživanja tog odnosa. Taj razvoj njegovog mišljenja postaje očit u *Strastima duše*, gdje nastoji sustavno izložiti prirodu strasti i njihovu ulogu u međusobnom djelovanju duše i tijela:

»Da bismo sve te stvari bolje razumjeli, moramo prepoznati da je duša odista spojena s cijelim tijelom, te nikako ne smijemo tvrditi da egzistira u jednom od njegovih dijelova na uštrb drugih. [...] Moramo također prepoznati da duša, premda spojena s cijelim tijelom, ipak u određenom dijelu tijela egzistira više nego u svim ostalima, obavlja svoje funkcije. Obično se smatra da je taj dio mozak, ili možda srce, mozak jer su na nj upućeni osjetilni organi, a srce zato što nam se čini da u njemu osjećamo strasti.« (AT XI 351; CSM I 339–340)

Dosadašnja su se istraživanja bavila Elizabetinom filozofijskom kritikom Descartesova dualizma i njezinim zahtjevima za daljnjim fiziološkim istraživanjima kako bi se preciznije objasnila povezanost duše i tijela. Manje je pažnje posvećeno tome da je istodobno tražila konkretne savjete za suočavanje sa svakodnevnim poteškoćama, poput melankolije, koju bismo danas nazvali depresijom. Ovaj aspekt njihove korespondencije otkriva složenost rasprave i pokazuje da Descartes nije samo teoretizirao o povezanosti duše i tijela, već se bavio i praktičnim pitanjima koja su iz toga proizlazila. Njegova spremnost da s princezom raspravlja o tjelesnom i duševnom zdravlju nije

3

Nakon što je obitelj Elizabete izgubila prijestolje i palaču u Heidelbergu 1620. godine, sklonili su se u drugu njemačku pokrajinu, a kasnije su se smjestili u Haagu kod princa Mauricea od Orange-Nassau. Elizabeta je bila vrlo obrazovana, dobro upućena u matematiku, prirodne znanosti, povijest i jurisprudenciju te je poznavala klasične jezike i govorila francuski, engleski, nizozemski i njemački. Elizabeta je 1642. godine pročitala Descartesove *Meditacije* na latinskom. Alphonse Pollot, prijatelj njezine obitelji, organizirao je susret između Elizabete i Descartesa 1643. godine. Nakon toga započeli su dopisivanje koje je trajalo do 1649. godine, a u tom su razdoblju razmijenili ukupno 59 pisama. Elizabeta je tražila od Descartesa da joj bude »liječnik za dušu«. Pisma je uredila i objavila Lisa Shapiro – usp. Lisa Shapiro, (ur.). *The Correspondence between Princess Elisabeth of Bohemia and René Descartes*, The University of Chicago Press, Chicago – London 2007.

4

Djela Descartesa citiraju se prema sljedećim skraćenicama: AT = René Descartes, *Oeuvres de Descartes*, Charles Adam, Paul Tannery (ur.), 12 svezaka, J. Vrin, Paris 1964. –1974.; CSM = René Descartes, *The Philosophical Writings of Descartes*, John Cottingham, Robert Stoothoff, Dugald Murdoch (ur.), Cambridge University Press, Cambridge 1984. – 1991.

5

L. Shapiro (ur.). *The Correspondence between Princess Elisabeth of Bohemia and René Descartes*, str. 68.

6

Istraživači ističu da je Elizabetin interes za povezanost duše i tijela uključivao i fiziološke

aspekte koje Descartes nije detaljno obradio u svojim ranijim spisima. Njezina pitanja otvaraju problem primjene kartezijanske filozofije na svakodnevne tegobe, što je potaknulo Descartesa da promišlja o praktičnoj dimenziji svoje metafizike. Lisa Shapiro tvrdi da Elizabeta ne podržava ni redukcionistički materijalizam ni dualizam supstancija, već nastoji pronaći način kako priznati autonomiju mišljenja, a da pritom ne zaniječe njegovu povezanost s tjelesnim stanjem. Shapiro također istražuje kako Elizabeta oblikuje svoju filozofijsku poziciju u kontekstu vlastitih strasti i blagostanja, premda nije razvila sustavnu filozofiju. Cilj ovih istraživanja bio je prikazati Elizabetu kao filozofkinju, naglašavajući njezinu težnju za dosljednijom primjenom metode u skladu s novom znanošću i filozofijom. No, moguće je da je njezin zahtjev prvenstveno bio praktične naravi – tražila je smjernice za razumijevanje odnosa duše i tijela u kontekstu svakodnevnih iskustava i ozdravljenja. Usp. Frederique Janssen-Lauret. »Elisabeth of Bohemia as a Naturalistic Dualist«, Emily Thomas (ur.), *Early Modern Women on Metaphysics*, Cambridge University Press, New York 2018., str. 171–187, doi: <https://doi.org/10.1017/9781316827192.010>; Eric Stencil, »Elisabeth of Bohemia on the Soul«, *Journal of Modern Philosophy* 5 (2023) 4, str. 1–16, doi: <https://doi.org/10.32881/jomp.158>; Lisa Shapiro, »Princess Elisabeth and Descartes: The Union of Soul and Body and the Practice of Philosophy«, *British Journal for the History of Philosophy* 7 (1999) 3, str. 503–520, doi: <https://doi.org/10.1080/09608789908571042>.

bila izraz puke kurtoazije, već je proizlazila iz njegove temeljne filozofijske težnje za istraživanjem istine. Elizabetine tegobe, a ne intelektualna znatiželja ili filozofijski eros, potaknule su ga da preispita u kojoj mjeri njegova dualistička filozofija može ponuditi odgovore na iskustvo patnje. Strogo razdvajanje duše i tijela ne može objasniti niti ublažiti tegobe koje proizlaze iz njihove međusobne povezanosti. Kako bi mogao dati korisne savjete princezi, Descartes je morao detaljnije promisliti o tom jedinstvu.

Najvažnije Elizabetino pitanje

Descartes je nastojao osigurati pouzdan temelj za stjecanje znanja primjenom metode radikalne dvojbe. Ova metoda dovodi do neupitne spoznaje *cogito ergo sum*, koja potvrđuje razliku između duše i tijela (AT VIII A 5–9; CSM I 193–196). Ta spoznaja služi kao temelj za daljnje stjecanje sigurnih znanja. Descartes je znanje stečeno tom metodom usporedio s drvatom: korijen mu je metafizika, deblo fizika, a grane ostale znanosti (AT IX B 14; CSM I 186). Budući da jasnoća svih spoznaja počiva na metafizičkom razlikovanju duše i tijela, Elizabetino glavno pitanje bilo je: kako metoda zasnovana na radikalnoj dvojbi i tom razlikovanju može objasniti njihovo jedinstvo koje se očituje u svakodnevnom iskustvu? Time se otvara pitanje dosljednosti i cjelovitosti Descartesovih filozofijskih stavova.

U svojim pismima Elizabeti, Descartes ističe da uznemirene misli izravno utječu na tjelesno zdravlje, naglašavajući povezanost duše i tijela. Smatra da se, kada je riječ o zdravlju, duša i tijelo ne smiju promatrati kao odvojene stvari, već kao dijelovi istog sklopa. Metafizička analiza pokazuje da su duša i tijelo supstancijalno različite, dok iskustvo potvrđuje njihovo jedinstvo (AT III 665; CSM III 217–218). Prvi zaključak temelji se na metafizičkim razmatranjima, dok drugi proizlazi iz prirodne filozofije. Time se pitanje njihova odnosa ne razrješava jednostavnom dihotomijom, već ostaje predmetom daljnjeg promišljanja.

Odgovarajući na Elizabetino pitanje, Descartes raspravu usmjerava na pojašnjenje kauzalne veze između duše i tijela, što je sustavno obradio u *Raspravi o čovjeku*.⁷ Tijelo opisuje kao mehanizam koji samostalno obavlja svoje funkcije, bez izravne intervencije duše. U skladu s tim naukom, Descartes smatra da živčani sustav djeluje mehanički, poput hidrauličkog sustava, gdje se podražaji iz vanjskog svijeta kroz osjetila prenose živčanim kanalima do mozga. Animalni duhovi, koji se kreću kroz te kanale, prenose podražaje prema epifizi – mjestu spajanja duše i tijela. Ti podražaji se utiskuju u dušu te postaju njezine misli (AT IV 310; CSM III 270).

U *Strastima duše* Descartes dodatno razrađuje ovu temu, ističući da duša – kao misleća supstancija – utječe na animalne duhove u mozgu, koji zatim uzrokuju tjelesne pokrete. Duša ne pokreće tijelo, već samo usmjerava tok animalnih duhova koji prenose impulse do mišića. Ovaj Descartesov nauk razotkriva zamršen odnos između mehaničkog djelovanja tijela, misli i volje. Mehaničke radnje tijela pokreću gibanje animalnih duhova u mozgu, koji potom djeluju na epifizu. U dušu se te promjene utiskuju kao naročite misli – osjeti i strasti. Sve te misli, kako ističe Descartes, dijele se u tri skupine. Prva predstavlja osjete koji se odnose na vanjske predmete, kao što su boja, veličina i oblik. Druga predstavlja osjete koji se odnose na tijelo i njegova stanja, poput boli, gladi i žeđi. A treća predstavlja emocionalne reakcije, kao što su bol, uгода, tuga, ljutnja ili čuđenje, koje se odnose na dušu. Svaka od ovih

misli predstavlja strasti u njihovu najširem smislu (AT XI 345–348; CSM I 336–338).

Descartesova prirodna filozofija nastoji objasniti odnos duše i tijela kroz uzročne veze, čime potvrđuje kartezijanski dualizam prema kojem su duša i tijelo dvije odvojene, ali međusobno povezane supstancije. Međutim, Elizabetino pitanje razotkriva ograničenja ovog pristupa, ukazujući na iskustvo jedinstva duše i tijela koje Descartesovo kauzalno objašnjenje ne može dosljedno objasniti. Premda Descartes sustavno izlaže međusobnu povezanost duše i tijela kao zasebnih supstancija, Elizabeta dovodi u pitanje sposobnost ovog objašnjenja da zahvati njezino vlastito iskustvo jedinstva duše i tijela.

Elizabetino iskustvo jedinstva duše i tijela otkriva potrebu za objašnjenjem koje nadilazi granice Descartesove znanosti. Descartesova znanost – utemeljena na nedvojbenoj spoznaji *cogito ergo sum* – prvenstveno je usmjerena na dokazivanje razlike između duše i tijela, dok Elizabeta zahtijeva da se njome obuhvati i objašnjenje njihova supstancijalnog jedinstva. Odbacuje ideju da se jedinstvo duše i tijela može uzeti zdravo za gotovo ili objasniti isključivo kroz njihovu razliku, svodeći ga na kauzalno uvjetovan spoj. Umjesto toga, zahtijeva dokazivanje istinskog jedinstva duše i tijela, s istom razinom sigurnosti kao što je postignuta u *Meditacijama* pri dokazivanju njihove razlike. Ovaj zahtjev postavlja pred Descartesa novi izazov: kako metafizički opravdati jedinstvo duše i tijela na jednako čvrstim temeljima kao i njihovu razliku?

Descartes između dualizma i jedinstva duše i tijela

Descartes u jednom od pisama Elizabeti oštro kritizira Zenonovu filozofiju koja odvaja vrline od tjelesnih poriva, ističući da bi samo oni koji u potpunosti odvajaju dušu od tijela mogli zagovarati tako radikalni stav:

»Međutim, izjednačavajući sve poroke, [Zenon] je učinio vrlinu tako teškom i toliko neprijateljskom spram ugone da mislim da se samo depresivni ljudi ili oni čije su duše u potpunosti odvojene od tijela mogu ubrojiti među njegove pristalice.« (AT IV 276; CSM III 261; kurziv dodan)

Prema svemu sudeći, ovdje se ne radi samo o kritici stoičkog moralnog nauka. Descartes tu neizravno ukazuje na slabosti jedne od mogućih interpretacija vlastitog nauka. Premda je njegova filozofija metodički utemeljena na supstancijalnoj razlici duše i tijela, on ipak pretpostavlja i njihovo jedinstvo, kako je izložio u šestoj knjizi *Meditacija* (AT VII 81; CSM II 56). Naglašavanje radikalnog dualizma može dovesti do otuđenja i emocionalne nestabilnosti, uključujući depresivna stanja. Zato Descartes uviđa potrebu za uravnoteženijim pristupom koji uzima u obzir i jedinstvo duše i tijela.

Ako bismo prihvatili rašireno, ali sporno tumačenje Descartesa, prema kojem je duša potpuno odvojena od tijela, došli bismo do krajnosti idealizma. Takvo tumačenje pretpostavlja da bi duša mogla biti neosjetljiva na fizičku bol, pri čemu bi tjelesne osjete primjećivala, ali ih ne bi neposredno proživljavala. To vodi do problematične predodžbe čovjeka koji je imun na osjet ugone i boli. Stoga se Descartesov osvrt na Zenonovu filozofiju može shvatiti kao

7

Rasprava o čovjeku (*Traité de l'homme*) nije bila objavljena za Descartesova života, ali su njezine temeljne ideje zauzimale središnje mjesto u njegovoj filozofiji – usp. Delphine Antoine-Mahut, »The Story of L'Homme«, *Descartes*

Treatise on Man and its Reception, Delphine Antoine-Mahut, Stephen Gaukroger (ur.), Springer, Lyon 2016., str. 1–33, doi: https://doi.org/10.1007/978-3-319-46989-8_1.

neizravno preispitivanje jedne od interpretacija njegova dualizma, pri čemu naglašava potrebu za priznavanjem jedinstva duše i tijela kako bi se izbjegli takvi ekstremni zaključci.

Odlomak iz šeste knjige *Meditacija* pokazuje Descartesovu nesigurnost u zauzimanju strogo dualističkog stava o odnosu duše i tijela. Time se otvara i pitanje uloge emocija i tjelesnih osjeta u oblikovanju ljudske svijesti. Taj odlomak izravno odgovara na problematičnu predodžbu čovjeka kao bića koje je neosjetljivo na ugodu i bol. Koristeći metaforu mornara i broda, Descartes anticipira teme koje će kasnije postati ključne u raspravi s princezom Elizabetom. U *Meditacijama* još nije potpuno svjestan potrebe za dubljim preispitivanjem svojih dualističkih stavova – što će kasnije, ponajviše zahvaljujući Elizabeti, pokušati učiniti – no već uviđa da odnos duše i tijela zahtijeva složeniju analizu:

»Nema ničega što mi moja vlastita priroda jasnije pokazuje nego da imam tijelo te da kada osjećam bol, nešto nije u redu s tijelom, te da kada sam gladan ili žedan, tijelu je potrebna hrana i piće, itd. Stoga ne bih trebao sumnjati da u tome postoji neka istina. Priroda me također uči, putem ovih osjeta boli, gladi, žeđi i slično, da nisam samo prisutan u svom tijelu kao što je mornar prisutan na brodu, već da sam vrlo tijesno povezan i, da tako kažem, pomiješan s njim, tako da ja i tijelo činimo jedinstvo. Da to nije tako, ja, koji sam samo misleća stvar, ne bih osjećao bol kada bi tijelo bilo ozlijeđeno, već bih čisto intelektom uočio štetu, baš kao što mornar vidom opaža ako je nešto na njegovu brodu slomljeno. Slično, kada bi tijelu bila potrebna hrana ili piće, imao bih jasno razumijevanje te činjenice, umjesto zamagljenih osjećaja gladi i žeđi. Jer ovi osjećaji gladi, žeđi, boli i drugi njima slični, nisu ništa drugo nego zbrkani oblici mišljenja koji proizlaze iz jedinstva i, da tako kažem, miješanja uma s tijelom.« (AT VII 81; CSM II 56)

Dakle, Descartes prepoznaje nerazdvojnost duše i tijela, što nadilazi pojednostavljene dualističke interpretacije. Osjećaji gladi i boli nisu tek nejasne i nerazgovijetne ideje koje su duši strane zbog njezine slučajne povezanosti s tijelom, već proizlaze iz samog jedinstva duše i tijela. Te ideje nisu nešto što duša može jednostavno odbaciti ili se od njih očistiti po svojoj volji. Ovdje nije riječ o odnosu subjekta i objekta; tijelo je realitet s kojim duša dijeli zajedničko iskustvo i s kojim je poistovjećena. Te su ideje zbrkane, ali upravo u toj zbrkanosti očituje se jedinstvo misleće i protežne supstancije. Ta zbrkanost nije nedostatak, već izraz neposrednog jedinstva duše i tijela, koje omogućuje stvarna, neposredna iskustva nesvodiva na apstraktnu jasnoću. Mornar na brodu može izvršavati različite funkcije i popraviti brod ili ga napustiti, ali on i brod ne čine neraskidivu cjelinu. Descartes ovom analogijom pokazuje da, premda su duša i tijelo u nekom pogledu nalik odnosu mornara i broda zbog svoje osnovne različitosti, njihov odnos nadilazi ovu usporedbu. Duša i tijelo su, za razliku od mornara i broda, nerazdvojni dijelovi jedinstvene cjeline. Povezanost duše i tijela ima epistemološki i ontološki značaj: da nisu tako blisko povezani, duša bi mogla osvijestiti bol, ali ga ne bi mogla i stvarno iskusiti. Stoga je nužno zaključiti da tijelo i duša oblikuju cjelovitost koja ukazuje na viši pojam njihova jedinstva.

Descartes nastoji uspostaviti ravnotežu između dvaju ekstremnih stavova: s jedne strane, potpunog razdvajanja duše i tijela, a s druge, svodenja duše na tjelesnu funkciju u aristotelovskom smislu. Njegov je cilj pronaći stajalište koje priznaje neraskidivu povezanost duše i tijela, a da pritom očuva sposobnost duše da egzistira kao nezavisna supstancija. Na taj način, Descartes odgovara na kritike s obje strane: od onih koji naglašavaju potpunu autonomiju duše do onih koji ističu njezinu prirodnu povezanost s tijelom. Sve to Descartes artikulira kao odgovor na Arnauldove prigovore u prvom objavljenom izdanju *Meditacija*:

»Ne mislim da sam dokazao previše pokazujući da duša može egzistirati neovisno od tijela, ali ne mislim ni da sam dokazao premalo govoreći da je duša supstancijalno sjedinjena s tijelom, budući da to supstancijalno jedinstvo duše i tijela nas ne sprječava imati jasan i razgovijetan pojam same duše kao nezavisne supstancije.« (AT VII 227; CSM II 160)

Već u *Raspravi o metodi* Descartes koristi metaforu kormilara i broda kako bi ukazao na složenost veze duše i tijela (AT VI 59; CSM I 141). Ta metafora nije samo retoričko sredstvo, već izražava njegovu nesigurnost u pogledu tog odnosa. Zato u pismu Regiusu naglašava da njihova povezanost nije slučajna, već nužna za shvaćanje ljudske egzistencije, što pokazuje da je njegov dualizam složeniji nego što se često misli. Ondje dodatno ističe da je ta neraskidiva veza presudna za razumijevanje čovjekove prirode. Time pismo Regiusu postaje važan izvor koji produbljuje i razjašnjava Descartesovu misao:

»Morate priznati da um [duša] i tijelo nisu sjedinjeni prostornim smještajem ili nekom vrstom prethodno uspostavljene organizacije, kako ste izjavili u svom posljednjem tekstu – jer i to je podložno prigovorima i, prema mojem mišljenju, potpuno netočno – nego istinskim načinom vezivanja. Premda se svi slažu s tim, nitko ne objašnjava što to točno znači. No, mogli biste to učiniti, kao što sam ja u svojim *Meditacijama*, izjavivši da osjete poput boli ne doživljavamo kao čiste misli uma odvojenog od tijela, već kao zbrkane percepcije uma koji je zbiljski sjedinjen s tijelom. Jer da je anđeo u ljudskom tijelu, on ne bi imao osjete na način kao što ih mi imamo, već bi jednostavno percipirao pokrete koji su uzrokovani izvanjskim predmetima, i na taj način bi se razlikovao od pravog čovjeka.« (AT III 493; CSM III 206)

Zabrinut zbog pogrešnog tumačenja Regiusove filozofije, Descartes navodi slikovit primjer anđela u ljudskom tijelu kako bi objasnio odnos duše i tijela. Ističe kako osjeti nisu misli duše odvojene od tijela. Ujedno pretpostavlja razliku u doživljaju svijeta između bića čiji je duh potpuno odriješen od tijela i onih koja su zajednica duše i tijela. Ako bi se biće poput anđela, koje je u potpunosti duhovne naravi, našlo u ljudskom tijelu, moglo bi primijetiti mehaničke pokrete tijela, no ne bi iskusilo ni bol ni ugodu. Ovaj primjer pokazuje koliko je jedinstvo duše i tijela važno za ljudsko iskustvo. Upravo zbog toga Descartes će u raspravi s princezom Elizabetom naglasiti da razumijevanje te povezanosti nije samo teoretsko pitanje, već i nužno za objašnjenje utjecaja tjelesnog stanja na duševno blagostanje.

U svakom slučaju, pod utjecajem princeze Elizabete, Descartes temeljitije razmatra odnos duše i tijela. U svojim pismima postepeno razvija ideju da duša i tijelo nisu samo kauzalno povezani, već da se neposredno prožimaju. S vremenom sve više napušta strogo kauzalno objašnjenje, naglašavajući da osjeti poput ugone i boli nisu puki odgovori duše na tjelesne podražaje, već konkretni izrazi njihove neprekinute i nerazdvojive povezanosti. Ta promjena postaje očita u njegovim kasnijim radovima, gdje sve više teži shvaćanju jedinstva duše i tijela, umjesto da ih drži strogo odvojenima.⁸ To će, na kraju, odvesti Descartesa do priznanja da duša nije u stanju potpuno obuzdati strasti. Ovakvo razvijeno shvaćanje odnosa duše i tijela postaje ishodišno za njegove daljnje filozofijske teze koje gradi na pojedinim mjestima u *Načelima filozofije*. Budući da je djelo – prema navodima iz predgovora – posvećeno

8

Tako i Jean-Luc Marion primjećuje u svojoj raspravi da Descartes naglašava kako osjeti poput radosti i tuge nisu samo vanjski utjecaji na dušu, već stvarni dokazi njezine bliske povezanosti s tijelom. Kako smatra Marion, Descartes vidi te osjete kao inherentnu pasivnost duše koja proizlazi iz same njezine

povezanosti s tijelom, čineći te osjete neodvojivim dijelom našeg iskustva i načinom na koji duša pasivno doživljava sebe kroz tijelo – usp. Jean-Luc Marion, *On Descartes' Passive Thought. The Myth of Cartesian Dualism*, The University of Chicago Press, Chicago – London 2018., str. 199–231.

Elizabeti (AT VIII A 1–5; CSM I 190–192), moguće je da je njihova komunikacija utjecala na određene segmente tog teksta. Konkretno, izdvaja se dio u kojem Descartes spominje fenomen nenadanog utjecaja boli na svijest. Taj se dio može tumačiti kao odjek njihove prepiske te je moguće da predstavlja Descartesov odgovor na problem odnosa duše i tijela u obliku koji je Elizabeti mogao biti prihvatljiv:

»Na isti način, zaključak da postoji određeno tijelo koje je tjesnije povezano s našim umom nego bilo koje drugo tijelo, proizlazi iz naše jasne svijesti da nam bol i drugi osjeti dolaze sasvim neočekivano. Um je svjestan da ti osjećaji ne dolaze sami od sebe i da mu ne mogu pripadati samo zato što je stvar koja misli; mogu mu pripadati jedino zato što je spojen s onim drugim od sebe, što je protežno i pokretljivo – s onim što zovemo ljudskim tijelom.« (AT VIII A 41; CSM I 224)

Naime, u ovom odlomku Descartes dodatno razrađuje pitanje jedinstva duše i tijela, ističući da osjeti koje duša ima nastaju neočekivano i izvan njezine voljne kontrole. Ona ih ne bira niti ih proizvodi, već ih naprosto nalazi u sebi. Time se otvara pitanje upravljanja strastima: ako osjeti dolaze neovisno o volji, duša nad njima nema neposrednu vlast. Ne može ih spriječiti ni potisnuti prije nego što se pojave, već se tek naknadno može spram njih odrediti. To pokazuje da duša nije odvojeni promatrač onoga što se događa u tijelu, nego da su ti osjeti način na koji ona neposredno misli vlastitu povezanost s tijelom. Njezino jedinstvo s tijelom ne svodi se na puku uzročnu povezanost, gdje bi tijelo bilo mehanički podražaj, a duša tek pasivni svjedok. Umjesto toga, strasti su misli koje ukazuju na njezinu neraskidivu povezanost s tijelom i koje nisu podložne neposrednoj voljnoj kontroli. One nisu misli koje bi duša oblikovala refleksijom niti sudovi koje donosi, već su neposredno prisutne u njoj, bez mogućnosti da ih voljno preinači. Budući da ih ne bira niti ih stvara, ne može ih spriječiti da nastanu niti ih u potpunosti ukloniti. Time Descartes ne samo da potvrđuje jedinstvo duše i tijela, nego i ukazuje na ograničenja voljne kontrole: strasti nisu nešto što duša izvodi iz sebe, već nešto što joj se događa i s čim se mora nositi. Ovaj odlomak stoga ne prikazuje povezanost duše i tijela kao odnos dviju odvojenih supstancija, već pokazuje da se u strastima očituje njihova neraskidiva povezanost.

Descartes u *Raspravi o metodi* postavlja privremeni moralni kodeks kako bi osigurao postojanost volje u uvjetima nesigurne spoznaje, naglašavajući da odluke treba slijediti dosljedno, čak i kada nema potpune sigurnosti u njihovu ispravnost (AT VI 23–29; CSM I 122–125). Ova potreba za postojanošću volje pokazuje da Descartes nije smatrao da je volja potpuno neovisna o okolnostima u kojima se nalazi čovjek. No, pitanje koje se ovdje otvara jest može li se stabilnost volje razumjeti neovisno o povezanosti duše i tijela. Ako strasti nastaju neočekivano i ako duša ne može spriječiti njihovu pojavu, tada ostaje nejasno kako volja može zadržati svoju postojanost neovisno o tjelesnom stanju. U tom smislu, premda *Rasprava o metodi* ne govori izravno o odnosu duše i tijela, ona implicira da djelovanje volje nije odvojeno od iskustva koje proizlazi iz jedinstva duše i tijela.

Ova nedoumica postaje još očitija kada se Descartes suočava sa stoičkim idealom potpune kontrole nad strastima. Pozivajući se na Seneku, u pismu princezi Elizabeti isprva preporučuje stoički način upravljanja emocijama (AT IV 253; CSM III 256), ali zatim preispituje taj stav jer uviđa da strasti nisu samo poremećaji koje treba obuzdati, već i prirodni izrazi jedinstva duše i tijela. Umjesto da zagovara njihovo potpuno suzbijanje, Descartes predlaže regulaciju strasti, pri čemu razum ne nastoji dokinuti njihov utjecaj, već osigurati da

ne ometaju provedbu ispravnih odluka. U tom smislu, njegov stav ne podrazumijeva stoičko potiskivanje emocija, već prihvaćanje da su one neizbježan dio ljudske egzistencije. Ovaj pristup pokazuje da duša ne djeluje nad tijelom izvanjski, nego iznutra, prepoznajući vlastitu uključenost u osjetilna i afektivna stanja koja oblikuju ljudsku svijest i iskustvo.

Elizabeta, podupirući Descartesovo propitivanje moralnog stoičkog nauka, koristi priliku da izravnije izloži svoj stav o utjecaju tjelesnih stanja i s njima povezanih emocija na duševno blagostanje. Naglašava da duša ne može nadvladati jake emocije koje je neočekivano obuzmu niti potpuno gospodariti sobom kada su one preintenzivne. Upozorava da tjelesne bolesti i emocionalne nedaće ne samo da mogu oslabiti sposobnost rasuđivanja, već i dovesti u pitanje zamisao da se duševno blagostanje može temeljiti isključivo na slobodnoj volji. Upravo će takvi njezini stavovi potaknuti Descartesa na daljnje promišljanje odnosa duše i tijela, ali sada pod uvjetima koji su bliži svakodnevnom iskustvu života. Time se rasprava pomiče prema temeljitijem ispitivanju granica duševne autonomije i stvarnih mogućnosti duše da očuva neovisnost u odnosu na tijelo.⁹

Nakon što je pažljivije razmotrio Elizabetine primjedbe i stavove, Descartes prihvaća njezinu kritiku i uviđa da duša nije potpuno neovisna o tjelesnim stanjima. Priznaje da bolest i emocionalne poteškoće ne utječu samo na rasuđivanje, već i na samu sposobnost duše da održi unutarnju ravnotežu. Time se dovodi u pitanje njegova ranija pretpostavka da se duševno blagostanje može temeljiti isključivo na moći volje i razuma. Ova spoznaja ne znači odustajanje od ideje da duša može upravljati sobom, već pokazuje da se njezina sposobnost djelovanja mora promatrati u povezanosti s tjelesnim procesima koji oblikuju ljudsko iskustvo.¹⁰

U gore citiranom odlomku iz *Načela filozofije* Descartes primjećuje da osjeti poput boli nastaju neočekivano, što upućuje na činjenicu da duša ne može u potpunosti upravljati nastankom strasti. Time se postavlja pitanje u kojoj je mjeri duša u stanju osigurati uvjete za postizanje vlastitog mira i blagostanja. Iz toga proizlazi da Descartes postupno postaje svjestan ograničenja vlastite metode koja – težeći sigurnim spoznajama – zahtijeva visoku razinu samokontrole i razboritosti. Metoda koja vodi do spoznaje *cogito ergo sum* počiva na jasnoj supstancijalnoj razlici između duše i tijela, čime se opravdava ideja potpune kontrole duše nad tijelom. No, kada se uzme u obzir i njihovo supstancijalno jedinstvo, ta se kontrola pokazuje ograničenom. Suočen s Elizabetinim prigovorima, Descartes mora preispitati svoja uvjerenja i priznati da, premda metoda ističe prevlast razuma, stvarno ljudsko iskustvo – obilježeno neočekivanim strastima – postavlja granice toj prevlasti.

9

Shapiro zaključuje da Elizabetina kritika potiče Descartesa na dublje razmatranje utjecaja tjelesnih stanja na duh. Ističe da, prema Elizabeti, tjelesna stanja mogu značajno utjecati na sposobnost mišljenja, što Descartes prihvaća u *Strastima duše*, gdje tijelo i duša djeluju kao različiti izvori reguliranja strasti. Usp. L. Shapiro, »Princess Elizabeth and Descartes: The Union of Soul and Body and the Practice of Philosophy«, str. 503–520.

10

Na tom tragu, Frans Svensson tvrdi da Descartes nije jasno artikulirao je li moguće postojanje »srednjeg puta« između sreće i patnje, a razmatra i različite interpretacije koje pokušavaju pomiriti navedene proturječnosti Descartesova poimanja sreće – usp. Frans Svensson, »Happiness, Well-being, and Their Relation to Virtue in Descartes' Ethics«, *Theoria* 77 (2011) 3, str. 247–253, doi: <https://doi.org/10.1111/j.1755-2567.2011.01101.x>.

Intuitivna spoznaja jedinstva duše i tijela

Descartesu je bilo izazovno prenijeti shvaćanje supstancijalne povezanosti duše i tijela u znanstveno objašnjenje koje bi zadovoljilo praktične potrebe Elizabete suočene s depresijom. Dok je pokušavao znanstveno objasniti tu povezanost, suočio se s temeljnim problemom: nemogućnošću znanstvenog mišljenja odnosa duše i tijela. Smatrao je da je iznimno teško jasno i razgovjetno pojmiti kako su duša i tijelo istodobno nerazdvojno povezani i supstancijalno različiti. Takvo poimanje zahtijeva da ih se promatra kao jednu stvar i kao dvije stvari u isto vrijeme, što je, prema njegovu mišljenju, nemoguće:

»Čini mi se da ljudski um nije sposoban stvoriti vrlo jasno poimanje kako razlike između duše i tijela, tako i njihove povezanosti; jer da bi to učinio, potrebno je zamisliti ih kao jednu stvar i istodobno kao dvije stvari; a to je apsurdno.« (AT III 693–694; CSM III 227–228)

Tu Descartes na najeksplicitniji način izražava poteškoće s kojima se suočava u promišljanju duše i njezina odnosa s tijelom. S jedne strane, Descartes tvrdi da je supstancijalna razlika između duše i tijela najsigurnija spoznaja. Duša kao misleća supstancija bitno se razlikuje od tijela kao protežne supstancije. S druge strane, svakodnevno iskustvo, osobito iskustvo boli, svjedoči o tome da dušu i tijelo ne doživljavamo kao dvije odvojene stvari, već kao nerazdvojnu cjelinu. Ovo jedinstvo, proizlazeće iz iskustva, teško je metafizički objasniti jer takvo objašnjenje podrazumijeva strogu podjelu pojmova na one koji pripadaju samo duši od onih koji pripadaju samo tijelu. Suočen s ovim naizgled nepremostivim problemom, Descartes se poziva na prvotne pojmove – specifičnu podvrstu urođenih ideja koje omogućuju cjelokupno ljudsko znanje.

Prvotni pojmovi svode se na spoznaju: (1) supstancijalne razlike između duše i tijela, koja je temelj metafizike i cjelokupne nove znanosti, te (2) supstancijalne povezanosti duše i tijela, koja – nadilazeći metafiziku – proizlazi iz iskustva. Ti prvotni pojmovi nisu tek početne pretpostavke znanja, nego temelj iz kojeg proizlazi cjelokupna spoznaja.

Kao što se sve racionalne istine temelje na nepobitnosti spoznaje *cogito ergo sum*, tako i razumijevanje ljudske egzistencije počiva na prepoznavanju tih prvotnih pojmova kao neospornog temelja iskustva i mišljenja. Bez uvida u ontološku prethodnost svih prvotnih pojmova, temelj našeg znanja ostaje metodološki ograničen samo na područje metafizičkih i matematičkih istina koje ne zahvaćaju u potpunosti jedinstvo duše i tijela. Descartes stoga upućuje na spoznaju jedinstva duše i tijela kao prvotnog pojma. Taj pojam, koji nadilazi jednostavne metafizičke podjele, omogućuje adekvatno razumijevanje njihove nerazdvojive povezanosti.

Ovim naukom moguće je prevladati paradoks kartezijanskog dualizma, jer on omogućuje da ljudsko znanje ne počiva isključivo na metafizičkoj spoznaji koja razdvaja dušu i tijelo, već da u sebe uključi i prvotni pojam njihova jedinstva. Time se omogućuje cjelovita spoznaja koja obuhvaća i one aspekte ljudske egzistencije koje sama metafizika ne može iscrpno objasniti:

»Najprije smatram da u nama postoje određeni prvotni pojmovi koji su kao obrasci na osnovi kojih oblikujemo sve naše druge pojmove. Takvih pojmova je vrlo malo. Prvo, tu su najopćenitiji pojmovi – bitka, broja, trajanja, itd. – koji se primjenjuju na sve što možemo pojmiti. Zatim, što se tiče tijela, imamo samo pojam protežnosti, koji uključuje pojmove oblika i kretanja; a što se tiče same duše, imamo samo pojam misli, koji uključuje percepcije intelekta i sklonosti volje. Naposljetku, što se tiče duše i tijela zajedno, imamo samo pojam njihovog jedinstva, o kojem ovisi naš pojam moći duše da pokreće tijelo i moći tijela da djeluje na dušu i uzrokuje njene osjete i strasti. [...] Griješimo ako pokušavamo objasniti jedan od ovih pojmova drugim,

jer budući da su to prvotni pojmovi, svaki od njih može se razumjeti samo kroz samog sebe.« (AT III 665; CSM III 218)

Svi prvotni pojmovi svode se na tri osnovne vrste – pojmove duše, tijela i jedinstva duše i tijela:

»Prije svega sam razlikovao tri vrste prvotnih ideja ili pojmova, od kojih se svaki poznaje na svoj vlastiti način i ne usporedbom s bilo kojim drugim: pojmovi koje imamo o duši, tijelu i jedinstvu duše i tijela.« (AT III 691; CSM III 226)

Tu Descartes izričito tvrdi da prvotni pojam jedinstva duše i tijela treba shvatiti kao urođenu ideju koja se ne može adekvatno razumjeti pomoću drugih pojmova ili analogija, poput onih koji se primjenjuju u prirodnoj filozofiji za objašnjavanje interakcija među tijelima. Uviđajući ograničenja kauzalnih objašnjenja jedinstva duše i tijela, napokon odbacuje takve pristupe i sve više naglašava da se jedinstvo duše i tijela mora prihvatiti kao činjenica koja nadilazi čisti razum. Prema njegovu shvaćanju, ovo jedinstvo možemo spoznati samo neposrednim iskustvom, koje je teško izraziti jezikom metafizički utemeljene znanosti.

Prvotni je pojam jedinstva duše i tijela – uz prvotne pojmove duše i tijela – treća od triju temeljnih urođenih ideja na kojima počiva naše cjelokupno znanje. Drugim riječima, prvotni pojam jedinstva duše i tijela predstavlja intuitivnu spoznaju, jednako kao i preostala dva prvotna pojma. To znači da su sva tri prvotna pojma toliko jasna i razgovijetna da se njihova istinitost može neposredno prepoznati bez potrebe za dodatnim filozofijskim dokazivanjem. Ti pojmovi predstavljaju osnovne, samorazumljive istine koje ne trebaju dodatna obrazloženja da bi ih se prihvatilo kao istinite.

Intuicija nije još jedan pojam ili ideja, već način spoznaje istine. Ne treba je shvatiti kao zaseban sadržaj mišljenja, nego kao sposobnost neposrednog uvida u istinitost ideja. Kako Descartes ističe, intuicija je neposredan i samo-evidentan način spoznaje, lišen mogućnosti pogreške (AT X 368; CSM I 14). Ona ne proizlazi iz logičkog zaključivanja, već se temelji na prirodnom svjetlu – božanskom daru koji čovjeku omogućuje jasno i razgovijetno prepoznavanje istine. Budući da Descartes prvotni pojam jedinstva duše i tijela definira kao urođenu ideju na kojoj počiva cjelokupno ljudsko znanje, taj pojam također treba shvatiti kao obasjan prirodnim svjetlom. To ne znači da se prvotni pojam jedinstva duše i tijela može svesti na nešto što se jednostavno osjeća ili na uobičajenu intuiciju koja ne počiva na jasnoj spoznaji.¹¹ Premda se ne razotkriva na isti način kao pojmovi duše i tijela, već posredstvom osjetilnosti, on ipak ostaje spoznatljiv intuicijom kojoj je prirodno svjetlo odredbeno.

Intuitivna spoznaja jedinstva duše i tijela nadilazi racionalno mišljenje, ne suprotstavljajući se razumu, već ga nadopunjujući. Prvotni pojam tog jedinstva, zajedno s osjetilnim iskustvom koje mu pripada, u Descartesovoj filozofiji ontološki je ravnopravan prvotnim pojmovima duše i tijela.¹²

11

Descartes razlikuje intuiciju prosvijetljenu prirodnim svjetlom od svakodnevne intuicije, odnosno nepromišljene neposredne uvjerenosti koja nije utemeljena na prirodnom svjetlu (AT VII 38–39; CSM II 26–27).

12

Prema mišljenju nekih komentatora, premda tome treba pristupiti s velikim oprezom, može se tvrditi da prvotni pojam jedinstva duše i tijela nije samo uvjet mogućnosti empirijske spoznaje, već i same racionalne spoznaje – usp. J.-L. Marion, *On Descartes' Passive Thought*, str. 130–138.

U pismu u kojem Descartes objašnjava Elizabeti razliku između triju vrsta prvotnih pojmova, tvrdi da se pojam duše spoznaje čistim razumom, dok se pojam tijela također može spoznati razumom, ali puno bolje razumom uz pomoć uobrazilje. Pojam jedinstva duše i tijela, međutim, nije toliko spoznatljiv razumom koliko osjetilima:

»Prije svega opažam jednu veliku razliku između ove tri vrste pojmova. Duša se spoznaje samo čistim razumom; tijelo (tj. protežnost, oblici i kretanja) također se može spoznati razumom, ali puno bolje razumom uz pomoć uobrazilje; i naposljetku, ono što pripada jedinstvu duše i tijela poznato je samo nejasno razumom samim ili čak razumom uz pomoć uobrazilje, ali vrlo jasno putem osjetila. Zato ljudi koji nikada ne filozofiraju i koriste samo svoja osjetila ne dvoje da duša pokreće tijelo i da tijelo djeluje na dušu. Oni ih smatraju jednom stvari, to jest, shvaćaju njihovo jedinstvo; jer shvatiti jedinstvo dviju stvari znači shvatiti ih kao jednu jedinu stvar.«

Posebnost prvotnog pojma sastoji se u tome što nije predmet spoznaje čistog razuma, već se temelji na osjetilnom iskustvu, kojem Descartes priznaje istu ontološku nužnost i spoznajnu sigurnost kao i pojmovima razuma. Na taj način pokazuje da iskustvo nije sekundarno u odnosu na čisti razum, već nužan temelj određenih spoznaja. Ova misao izražena je i u njegovu objašnjenju trostrukog načina spoznaje:

»Metafizičke misli, koje vježbaju čisti razum, pomažu nam da se upoznamo s pojmom duše; a proučavanje matematike, koje uglavnom vježba uobrazilju u razmatranju oblika i kretanja, navikava nas na vrlo jasne pojmove o tijelu. Ali svakodnevni tijek života i razgovora, te uzdržavanje od meditacije i proučavanja stvari koje uvježbaju uobrazilju, poučavaju nas kako spoznati jedinstvo duše i tijela.« (AT III 693–694; CSM III 227–228)

Odlučujuće je da prirodno svjetlo u Descartesovoj filozofiji ne obuhvaća samo metafizičke i matematičke, već i iskustvene istine, omogućujući da intuitivni uvidi stečeni iskustvom budu jasno prepoznati. Intuitivna spoznaja jedinstva duše i tijela ne proizlazi iz metafizičkih spekulacija, već iz iskustva, čime Descartes priznaje osjetilnosti ravnopravnu ulogu uz razum u očitovanju prirodnog svjetla. Na taj način, prirodno svjetlo omogućuje da temeljne istine budu jasno prepoznate, bilo da su strogo racionalne ili proizašle iz iskustva svakodnevnog života.¹³

Sudeći prema Descartesovu nauku o prvotnim pojmovima, prirodno svjetlo ima dvostruku funkciju. U širem smislu, ono jamči istinitost temeljnih spoznaja – kako metafizičkih i matematičkih, tako i onih koje proizlaze iz neposrednog iskustva. U užem smislu, može se razlikovati prirodno svjetlo razuma koje omogućuje jasno razlikovanje duše i tijela, od prirodnog svjetla iskustva koje omogućuje neposrednu spoznaju njihova jedinstva. Ovdje se uvodi proširenje Descartesova pojma prirodnog svjetla, kako bi se istaknulo da i neposredno osjetilno iskustvo, poput boli, pruža jednako sigurnu i samoevidentnu spoznaju kao racionalne intuicije. Premda ova razlika nije izričito navedena u Descartesovim djelima, ona proizlazi iz potrebe jasnog tumačenja primjera iz *Meditacija*, posebno analize voska i analize boli.

Dok primjer voska u drugoj meditaciji pokazuje da osjetilno opažanje vanjskih predmeta nije pouzdano bez usmjerenja razuma (AT VII 30–33; CSM II 20–22), primjer boli iz šeste meditacije otkriva drukčiju vrstu spoznaje – onu koja je nedostupna samom razumu. Naime, u iskustvu boli čovjek neposredno osjeća tijelo i dušu kao nerazdvojivu cjelinu. Bol tu nije tek tjelesni podražaj koji razum naknadno interpretira, nego jasno i izravno očitovanje njihova jedinstva. Da bi se objasnili ovakvi primjeri, njihovo se razumijevanje ne može osloniti samo na prirodno svjetlo razuma, nego zahtijeva i prirodno svjetlo iskustva. Bez te pretpostavke, Descartesova misao ostala bi

nepotpuna, jer čisti razum ne može u potpunosti zahvatiti neposrednu jasnoću tog doživljaja.

Primjer mornara i broda ilustrira Descartesovu misao. Dok mornar može slobodno napustiti brod, čovjek u iskustvu boli ne može odvojiti duševni doživljaj od tijela. U tom iskustvu tijelo nije nešto izvanjsko što se može promatrati kao predmet, nego se zajedno s dušom neposredno doživljava kao nerazdvojiva cjelina. To neposredno iskustvo jedinstva nije rezultat racionalnog zaključivanja, nego samoevidentna činjenica koja se jasno očituje u samom iskustvu boli. Upravo taj primjer potvrđuje dvostruku funkciju prirodnog svjetla: ono jamči jasnoću ne samo metafizičkih istina koje se otkrivaju razumom, nego i onih koje se neposredno otkrivaju iskustvom. U slučaju boli, prirodno svjetlo jamči jasnoću intuitivne spoznaje jedinstva duše i tijela.

U *Načelima filozofije* (I 48), Descartes izričito tvrdi da postoje fenomeni koji se ne mogu svrstati ni pod pojmove koji se odnose samo na dušu, ni pod one koji se odnose samo na tijelo. Budući da strogo metafizičko razgraničenje između misleće i protežne supstancije ne može iscrpno objasniti jedinstvo duše i tijela, Descartes uvodi taj pojam kao zasebnu kategoriju znanja. Time priznaje da postoje iskustva koja se ne mogu razumjeti samo racionalno, već zahtijevaju neposredno iskustveno prepoznavanje tog jedinstva:

»Percepcija, htijenje i ostali modusi, bilo da je riječ o percipiranju ili htijenju, vezani su za misleću supstanciju. S druge strane, modusi poput veličine, oblika, kretanja i položaja, kao i djeljivost sastojaka, pripadaju protežnoj supstanciji. Međutim, postoje i fenomeni u nama koji se ne vežu ni samo za dušu ni samo za tijelo. Ti fenomeni nastaju, kako će se kasnije elaborirati, na osnovi jedinstva naše duše i tijela.« (AT VIII A 23; CSM I 208–209)

Ovaj citat iz *Načela filozofije* ukazuje na problem koji nije jasno riješen u Descartesovoj metafizici. Descartes priznaje da postoje iskustva poput boli ili strasti koje nije moguće objasniti ni kao čiste duševne moduse, ni kao puke tjelesne promjene. On time ne uvodi novu kategoriju iskustava, već jasno govori da jedinstvo duše i tijela nadilazi njegovu osnovnu supstancijalnu razliku. Upravo taj problem istaknula je princeza Elizabeta kada je tražila konkretno objašnjenje utjecaja tijela na dušu, jer njezina pitanja nisu bila metafizička, nego su se odnosila na neposredno iskustvo patnje. Stoga navedeni odlomak ne rješava, već dodatno naglašava poteškoću da se jedinstvo duše i tijela objasni u okvirima Descartesove metode, koja se ovdje pokazuje kao neadekvatna.

Zaključak

Razlikovanje prvotnih pojmova tijela, duše i jedinstva duše i tijela pokazuje da Descartesova nova znanost, utemeljena na metafizičkim načelima supstan-

13

Dosadašnja istraživanja nisu dovoljno obradila pojmove intuicije i prirodnog svjetla u kontekstu jedinstva duše i tijela kao prvotnog pojma, unatoč njihovoj važnosti za Descartesovu filozofiju. John Morris kritizira Normana K. Smitha zbog tumačenja Descartesovih pojmova prirodnog svjetla i intuicije, ali ne razmatra nauku o prvotnim pojmovima, osobito jedinstvo duše i tijela kao urođenu ideju, koja nije drugo do intuicija prosvijetljena prirodnim svjetlom. Slično tomu, Peter

A. Schouls analizira Descartesovo shvaćanje prirodnog svjetla i intuicije, no ne povezuje ih s jedinstvom duše i tijela kao prvotnim pojmom – usp. John Morris, »Descartes' Natural Light«, *Journal of the History of Philosophy* 11 (1973) 2, str. 169–186, doi: <https://doi.org/10.1353/hph.2008.0797>; Peter A. Schouls »Cartesian Certainty and the 'Natural Light'«, *The Australasian Journal of Philosophy* 47 (1969) 2, str. 161–168, doi: <https://doi.org/10.1080/00048407012341521>.

cijalnog razlikovanja duše i tijela, ne obuhvaća fenomene jedinstva duše i tijela zasnovane na prvotnom pojmu tog jedinstva. Descartesova metoda, koja potvrđuje metafizičke istine o bitku, ne uspijeva obuhvatiti iskustvenu dimenziju jedinstva duše i tijela, čime se postavlja pitanje o njezinim granicama u odnosu na cjelokupno ljudsko znanje.

Dopisujući se s Elizabetom, Descartes dolazi do novih uvida o prirodi ljudskog znanja. Premda se često povezuje s redukcionističkim pristupom koji je, u Husserlovu smislu, doveo do krize znanosti, njegovi tekstovi – osobito pisma Elizabeti i *Strasti duše* – pokazuju da je bio svjestan kako cjelokupno iskustvo života ne može biti svedeno na stroga metafizička načela. Premda je razvio metodološki okvir koji je postavio temelje znanstvene objektivnosti i naglasio dualizam mišljenja i protežnosti, njegova promišljanja o jedinstvu duše i tijela otkrivaju dublje razumijevanje složenosti ljudske egzistencije. To jedinstvo, neuhvatljivo strogo znanstvenom metodom, upućuje na značaj osjetilnih aspekata intuitivne spoznaje, čime Descartes anticipira teme koje će kasnije razviti fenomenologija i egzistencijalizam. Tako se u njegovoj filozofiji nazire put prema cjelovitijem shvaćanju egzistencije, koje nadilazi granice skolastičkog racionalizma.¹⁴

Descartesovo intuitivno razumijevanje supstancijalnog jedinstva tijela i duše, koje podrazumijeva drukčije temelje spoznavanja od onog metafizičkog, može se tumačiti kao naznaka neke vrste trilizma koji ne stoji u suprotnosti s ontološkim dualizmom, premda ga nadilazi.¹⁵ Descartesova suzdržanost u elaboraciji ove ideje, kao i oprez u ekspliciranju ovog naročitog pojma jedinstva, ukazuju na njegovu želju da očuva osnovne metodološke principe na kojima je gradio sigurne spoznaje utemeljene na metafizičkim meditacijama.

U pismu Elizabeti, Descartes jasno izražava opasnost dokazivanja jedinstva duše i tijela, jer bi takvo dokazivanje moglo narušiti značaj metode, a time i temelje racionalne znanosti (AT III 665; CSM III 217–218). Istovremeno, Descartes je svjestan rizika negiranja tog jedinstva u kontekstu svakodnevnog života i iskustva, što bi dovelo do nemogućnosti ispravnog razumijevanja fenomena poput boli, bolesti i zdravlja.

U ovom se radu htjelo pokazati da Descartesova filozofija nije samo metodološki utemeljena na metafizičkim načelima, već uključuje i intuitivne spo-

14

Edmund Husserl ne kritizira Descartesa toliko zbog samog dualizma, koliko zbog objektivističkog pristupa koji je doveo do zanemarivanja subjektivnog horizonta iskustva i životnog svijeta (*Lebenswelt*). Descartesov metodološki ideal postizanja apsolutne sigurnosti utemeljen na matematičkom modelu znanosti rezultirao je stvaranjem jaza između subjektivnog i objektivnog, pri čemu je svijet sveden na sustav apstraktnih znanstvenih pojmova, a konkretno iskustvo ostaje u pozadini. Husserlova kritika, osobito u *Krizi europskih znanosti*, naglašava potrebu za povratkom iskustvu svakodnevnog života, koje je u znanstvenom objektivizmu izgubilo svoj prvotni značaj – usp. Edmund Husserl, *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie. Eine Einleitung in die phänomenologische Philosophie*, Felix Meiner Verlag, Hamburg 2012., str. 62–64.

15

Za razliku od Cottinghamova tumačenja, prema kojemu treći prvotni pojam, odnosno jedinstvo duše i tijela, zauzima mjesto zasebne supstancije, Marion tvrdi da Descartes nikada nije smatrao to jedinstvo supstancijom. Prema Marionovu mišljenju, jedinstvo duše i tijela ne uvodi novu supstanciju, već predstavlja poseban oblik supstancijalnog jedinstva koji omogućuje djelovanje duše kroz tijelo, ali samim tim nadilazi klasične ontološke kategorije supstancije. Marionova interpretacija ukazuje na to da Descartesovo intuitivno jedinstvo duše i tijela nadvladava kategorije tradicionalne metafizike – usp. J.-L. Marion, *On Descartes' Passive Thought*, str. 189–198; John Cottingham, »Cartesian Trialism«, *Mind* 94 (1985), br. 374, str. 218–230, doi: <https://doi.org/10.1093/mind/xciv.374.218>.

znaje koje nadilaze čisti razum. Stečene iskustvom boli i bolesti, ove spoznaje razotkrivaju prvotni pojam jedinstva duše i tijela temeljen na osjetilnosti. Mogućnost razotkrivanja takve vrste osjetilnosti ovisi o pročišćavanju osjetila i stjecanju čistih osjeta – pristup koji je Descartes naposljetku i preporučio Elizabeti kao najučinkovitiju metodu liječenja:

»Mislim da su vode iz Spa vrlo korisne za ovu svrhu, osobito ako Vaša Visost prilikom uzimanja istih slijedi uobičajene preporuke liječnika i oslobodi svoj um od svih tužnih misli, pa čak i od svih ozbiljnih razmatranja znanstvenih tema. Trebala bi biti poput onih ljudi koji se uvjeravaju da ne razmišljaju ni o čemu, jer promatraju zelenilo šume, boje cvijeta, let ptice ili nešto drugo što ne zahtijeva nikakvu pažnju. Ovo nije gubitak vremena, već dobro iskorišten trenutak; jer se u tom procesu može zadovoljiti nadom da će se na taj način povratiti savršeno zdravlje, koje je temelj svih drugih dobara ovoga života.« (AT IV 220; CSM III 250)

Marko Tokić

Unresolved Questions of Descartes' Doctrine of the Unity of Soul and Body

Abstract

This paper explores how the questions posed by Princess Elizabeth in her correspondence with René Descartes stimulated his thoughts on the unity of soul and body. Elizabeth's inquiries, which focused on the connection between physical health and mental well-being, prompted Descartes to consider two approaches: the causal interaction between the soul and the body, and the concept of the unity of soul and body, which does not strictly adhere to philosophical arguments. Descartes develops the concept of primitive notions, among which the notion of the union of soul and body is crucial for all human knowledge. The paper also highlights that, although Descartes separates the soul and body as two distinct substances, his reflections on their unity reveal certain ambiguities, especially regarding the role of natural light in the understanding of this unity. Additionally, the paper examines the importance of everyday experience and sensory perception in understanding the relationship between the soul and the body and questions the limitations of Descartes' method in explaining this complex relationship.

Keywords

René Descartes, soul, body, method, metaphysics, dualism, intuition, natural light